

hol a publicistát, a szónokot, a törvényhozót, a minisztert, a reformert és állambölcselkedőt mind egyszerre magunk előtt látjuk, a nélkül, hogy tehetségének, ritka szellemének ennyi különböző nyilvánulása a maga külön sajátságaival is megjelenne előttünk. Legnagyobb fogyatkozásnak véljük e fejezetben, hogy Eötvös mint a reformok irányítója, átalakulásunk módjainak szabatos kijelölője, épen nem nyer érdemlett méltánylást. Küzdelmének hatása a történetíró szemüvegén nézve, most, több mint hatvan év múlva, inkább kiemelkedik az összes akkori vezéreké mellett, mint korábban gondolták. Mert az ő rendszerező fejtegetéseit elvontaknak, elméletieknek, sőt homályosaknak tartották akkor; ellenben ma már látjuk, hogy ha az elméleti gondolkodás uralkodott is a gyakorlati politikuson, az eszmék fejlődésének s megvalósításának útjait és szükségszerű következményeit akkori legnagyobb államférfiaink sem látták előbb mint ő, az egy Széchenyin kívül. A reformok irányításában ő vette legjobban számba az átalakulás egymástutánját, ha szinte az események egyben-másban megczáfolták is.

De ha Voinovich műve ellen tehetünk is kifogásokat, azt bátran elismerhetjük, hogy gondolkozó fő s tanult író műve. Eötvös munkáihoz bevezetésnek egészen helyén van.

—s.

Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Gyűjtötte és leírta gróf *Apponyi Sándor*. II. köt. XVII. és XVIII. század, 1720-ig. Budapest, 1902. Franklin-társ. kny. 8-r. 4. 423 l.¹⁾

A régi magyar irodalom bibliographiája, melynek határévéül Szabó Károly a szatmári béke évét fogadta el, de bízvást ki lenne tolható 1720-ig, legczélszerűbben három osztályba osztható. Első és legfontosabb része a magyar szerzők magyar műveinek bibliographiája; második rész a magyarországi idegen nyelvű nyomtatványok; harmadik rész a magyar írók külföldön nyomtatott idegen nyelvű műveinek bibliographiája. A két elsőt már Szabó Károly elkészítette 1879 és 1885-ben; a harmadikhoz is gazdag anyagot gyűjtött össze, mely a Hellebrant Árpád gyűjtéseivel kiegészítve, 1896-1898-ban jelent meg két vaskos kötetben. Szabó Károly is érezte, hogy kiegészítésül mindezekhez még egy negyedik részre is volna szükség, mely azon művek bibliographiája lenne, melyeket Magyarországról, magyar dolgokról nem magyarok írtak és adtak ki. Ez a legnehezebben összeállítható bibliographia, ilyen még

¹⁾ Az első kötet ismertetését olv. *Századok*. 1901. 442. l.

nem is készült. Az anyag-gyűjtésen ugyan már Kertbeny is fáradozott, s *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454—1600.* című művében (Budapest, 1880) csak ugyan gazdag anyagot hordott is össze, de ez sem nem teljes, sem nem hibátlan, s az ilyen munka sokkal fáradságosabb is, mint hogy egy ember az egészet sikeresen elvégezhetné. Ennek a feladatnak megoldása még a jövő feladata.

De ha ilyen bibliographiánk nincsen is még: annak fundamentoma gróf Apponyi Sándor két vastos bibliographiai kötetével le van rakva. Bármikor készül el a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok bibliographiája, megalapítójául Apponyit fogjuk mindenha tekinteni.

Hálával, tisztelettel és csodálkozással eltelve forgatjuk ezt a közel ezer lapra terjedő két hatalmas kötetet s nem tudjuk, hogy azt az amateur-szenvedélyt bámuljuk-e inkább, mely a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványoknak e páratlan gyűjteményét összeszerezte (mert a könyvedvelő gróf csak saját gyűjteményét ismerteti), vagy azt a tudományos apparatust, melylyel e műveket leírja, vagy azt a ritka áldozatkésztséget és luxust, melyet e díszes katalogus kibocsátására fordított?

Az első kötetben 657 mű leírását kaptuk; a második kötetben, mely a tizenhetedik századnak s a tizennolczadik század két évtizedének magyar vonatkozású külföldi nyomtatványait írja le, az ismertetett művek száma 1538-ra emelkedik. Szándékosan használtuk az »ismertetés« szót, mert nagyon sok műnek nemcsak bibliographiai pontos címét, hanem beható ismertetését találjuk benne. Csak néhány példát említek: Le *Laboureurnek Relation dv Voyage de la Roynne de Pologne* című műve (Páris, 1647) ismertetésénél elmondja a szerző utazását, idézi a jellemzéseket, melyeket a francia Wesselényiről, Pálfi-ról stb. vagy a meglátogatott városokról ad; Finettnak *Som choice Observations* cz. művénel (London, 1656) elmondja, hogy Finett 1626-ban, mint a nagykövet introducteurje, Bethlen Gábor követének kihallgatását közvetítette, s közli a műből a fogadtatás leírását; Churelichznek *Breve e succincto Racconto del Viaggio* című művéből (Vienna, 1661) közli az utazás érdekes részleteit; Nigroniusnak *Bellum Pannonicum* című művéből (Vtini, 1666) a Zrínyi Miklóstra vonatkozó részt. A *Le Mars à la Mode de ce Temps* cz. műből (Liège, 1672) érdekes és becses jellemzéseket közöl Wesselényiről, Zrínyi Péterről. Nem mulasztja el, hogy itt kegyelettel ne adózzék a könyv egykori birtokosa, gróf Kálnoky Gusztáv emlékének: »Azon években — úgymond — melyeket a londoni követségnel töltöttünk, gyakran

bejártuk a képtárakat, felkerestük az antiquariusokat, egész raktárakat kutattunk át, és bő alkalmam nyílt a nagy művészi képzettségű férfúnak ritka tudását és fejlett izlését megfigyelni. Gyűjteménye csak pár száz számból állott. Foliások, nehéz, csúf könyvek nem találtak benne pártfogóra. A francia klasszikusok eredeti kiadásai, Elzevier-nyomtatványok, a XVIII-ik század illusztrált kiadásai, sok ritka, érdekes és tréfás könyv, melyek német katalógusokban a *Culturgeschichte* kissé nehézkes elnevezése alatt szerepelnek, képezték a gyűjtemény magvát. E mellett valamennyi a legkifogástalanabb állapotban, a kötések gyönyörűek. Mikép is tudott e szép könyvektől megválni« . . . Mutatványt közöl a *Conversation du Bouffon du Grand Vizir* (Cologne, 1684) című dialogusból stb. Még csak egy példát idézek a kötet érdekes adatainak illusztrálására. A *Relation de tout ce qui s'est passé en Allemagne* című munkáról (Cologne, 1683) írt jegyzetben a következő sorokat találjuk: »Kiemelendőnek tartom az . . . elbeszélést, a mely Conti herczegnek és az ifju Savoyai Jenőnek (Conti és Jenő anyja testvérek voltak) Bécs felé történt, szökéshez hasonló indulását írja le. Hogy részt vehessenek a törökök elleni harcban, július 25-én lóháton indultak el egyetlen apród (egy fiatal Mercy) kíséretében Senlis irányában. Több küldöncz indult utánuk, miután hozzátartozóik egy postástól, a ki Conti herczeget fölismerete, a választott útról értesültek. De csak Condé herczeg egy Saintrailles nevű küldönczének (ki a király egy levelét és Condé herczeg pénzutatványát vitte magával) sikerült a herczegeket Lüttich és Köln között utólélni. Conti herczeg engedett a kérések és fenyegetéseknek és visszatért. Jenő azonban, a kiről a levelekben nem volt szó, a herczegtől búcsút vett és folytatta útját. Ezen esemény leírását — írja tovább gr. Apponyi — ily terjedelmesen sehol sem találtam. Arneth, a ki nem említi, hogy Jenő herczeg mi módon és mily körülmények között jutott Bécsbe, őt először Petronellnél szerepelteti, a hol 1683 július 7-én adja tanujelét *ifju hősiességének*. Oly körülményt Arneth azonban nem hoz fel, melyből biztosan lehetne következtetni, hogy Jenő az ütközetben tényleg résztvett. Közreműködése a Bécs melletti harcban jul. 13-án és Pozsony mellett 29-én, mint *nagyon valószínű dolog* van feltüntetve. Én névtelen írónkkal tartva azt hinném, hogy Jenő mind e harcokban azért nem vett részt, mert akkor még Párisban tartózkodott« . . . stb. Az ujságokat pótló relatiók igen sokszor a históriai események olyan részleteit tárgyalják, melyek az összefoglaló művek íróinak figyelmét kikerülték. Ezek adatait (mint ez a mutatvány is példa rá) az újabbkori historikusok

nem használták fel eléggé, mivel jobbára nehezen hozzáférhető, különféle könyvtárakban szétszórt ritkaságok, s azonkívül a nagyon általános cím sokszor nem is sejteti, hogy mi mindenről van szó a kis füzetben. Apponyi művének az a jó hatása is lesz, hogy a historikusok figyelmét ezekre jobban ráirányítja. De ki tudná mind elsorolni az érdekesnél érdekesebb leírásokat, idézeteket, kiírt jellemzéseket, melyekkel e műnek majd minden lapján találkozunk. Felhívjuk mindezekre historikusaink, művelődéstörténet- és irodalomtörténetíróink figyelmét. Megjegyezzük végül, hogy mivel minden műnél felsorolja e becses bibliographiai kézikönyv azt is, hogy micsoda illusztrációk vannak benne, a régi történeti illusztrációnak is becses segédkönyvéül fog szolgálni.

Egy hibája mégis van e műnek, mit nem hallgathatunk el, midőn ismertetjük, az t. i. hogy csak 125 példányban nyomtatott, könyvári forgalomba egyáltalában nem került s így nemsokára olyan bibliographiai ritkaság lesz e mű is, mint azok a könyvek, melyeket ismertet. I.

The Emperor Charles V. By *Edward Armstrong.* In 2 volumes. London. 1902. 8-r. XXXI. 341 l. IX. 413 l.

E munka megjelenése előtt V. Károly császár történetét angolul Robertson írta meg, és pedig még a XVIII-ik század végén, mert Prescottnak, az amerikai írónak könyve tulajdonképpen csak egy régebbi munka feldolgozása és csakis az utolsó fejezet új benne, melyben Prescott a világ zajától visszavonult császári életét írta meg Stirling és Mignet kutatásai nyomán.

Az előttünk fekvő dolgozat sem foglal magában ismeretlen dolgokat, mert szerzője önálló levéltári kutatásokat nem végzett, hanem egyszerűen a már nyomtatásban megjelent óriási adathalmazt, illetőleg annak egy részét dolgozta fel, s nem is kizárólag a hivatásos történetírók, hanem a művelt közönség, az »omnivorous general reader« számára, s ezért nem volna helyén munkáját szigorúbb bírálatnak alávetni.

Továbbá szerzőnk — sajnálatunkra — a magyar nemzeti történelmet érdeklő dolgokat, mint pl. a török hatalom előnyomulását, Ferdinándnak, Károly császár testvéreinek viselt dolgait stb. csak mellékesen érinti, mert szerinte ezekkel inkább Ferdinánd, hogynem a császár életírójának kell foglalkoznia. A mellett, még a hol érinti is a magyar történelmet, egészen az osztrák érzelmű és szellemű Huber Alfonzra támaszkodik, s ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy Annáról úgy ír,